

8. Chiragov and others v. Armenia: Court. Judgment. 16.06.2015 (Merits) App 13216/05. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-176128>.
9. Doğan and others v. Turkey: Court Judgment 29.06.2004. App. 8803/02, 8804/02, 8805/02... URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61854>.
10. Depalle v. France, judgment of 29.03.2010. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-97978>
11. Brosset-Triboulet and Others v. France, judgment of 29.03.2010. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-98036>
12. Varella M.D., Stival M.M. Urban environment in European international jurisprudence. *Veredas do Direito*, Belo Horizonte. 2017. V. 14. № 29. P. 373–395.
13. Sayin Y., Lehavi A., Oder B., Onok M. and others. Land Law and Limits on the Right to Property: Historical, Comparative and International Analysis. *EPLJ*. 2017. 6(1). P. 4–52.
14. Hutten-Czapska v. Poland: Court (Grand Chamber) Judgment App. № 35014/97. 19.06.2006. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-75882>.
15. Gronowska B. Poland and its “contribution” to the Strasbourg case-law. *Європейські студії і право*. 2014. № 1. С. 15–30.
16. Kenna P. Land law, property, housing and the environment. *The European Court of Human Rights and Irish law*. 2009. P. 169–195.
17. The Association of Real Property Owners in Łódź, decision of 08.03.2011: URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-104329>
18. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 20.03.1952. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_535.
19. Öneriyıldız v. Turkey: Court Judgment 30.11.2004. App. 48939/99. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67614>.
20. Cohen M. R. Property and Sovereignty, *Cornell Law Review*. 1927. Vol. 13. P. 8–30.
21. Robertson M., Property and Ideology. *Canadian Journal of Law & Jurisprudence*. 1995. Vol. 8, Issue 2. P. 275–296.
22. Харитонов Є.О., Саніахметова Н.О. Цивільне право України: Підручник. Київ: Істина, 2003. 776 с.
23. Гелецька І.О. Правова природа володіння за цивільним правом України. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Випуск 1. Том 1. 2016. С. 102–104.

УДК 347.135.224(477)

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДОСТУПУ ДО ПОСАДИ НОТАРІУСА ПО ЗАКОНОДАВСТВУ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ

COMPARATIVE ANALYSIS OF ACCESS TO THE OFFICE OF THE NOTARY ON THE LAW OF UKRAINE AND POLAND

Долинська М.С.,

доктор юридичних наук, доцент,

завідувач кафедри господарсько-правових дисциплін

Львівського державного університету внутрішніх справ

Статтю присвячено порядку доступу до посади нотаріуса як основного учасника нотаріального процесу. Розглянуто порядок доступу до професії нотаріуса по законодавству України та Польщі. Автором проаналізовано норми чинного українського нотаріального законодавства та проекти законодавчих актів з обраної тематики дослідження.

Ключові слова: нотаріус, свідоцтво про право на зайняття нотаріальною діяльністю.

Статья посвящена порядку доступа к должности нотариуса как основного участника нотариального процесса. Рассмотрен порядок доступа к профессии нотариуса по законодательству Украины и Польши. Автором проанализированы нормы действующего украинского нотариального законодательства и проекты законодательных актов по выбранной тематике исследования.

Ключевые слова: нотариус, свидетельство о праве на занятие нотариальной деятельностью.

The article is devoted to the procedure of access to the office of the notary - as the main participant of the notarial process. The procedure of access to the notary's profession under the legislation of Ukraine and Poland is considered. The author analyzes the norms of the current Ukrainian notarial legislation and drafts of legislative acts on selected topics of research.

Key words: notary, certificate of the right to engage in notarial activity.

Постановка проблеми. Становлення інституту нотаріату на українських теренах має своє історичне коріння та самобутню правову традицію. У певний відрізок часу історія українського нотаріату збігається з історією польського нотаріату. Так, доки західноукраїнські землі входили до складу Речі Посполитої, розвиток нотаріальної діяльності останньої визначав відповідні процеси і на українських землях, які знаходилися під її юрисдикцією.

Однак лише з отриманням Україною незалежності український нотаріат остаточно сформувався як суто український правовий інститут, який крокує в напрямку латинського нотаріату.

Науковий аналіз порядку доступу до професії нотаріуса на теренах України та Польщі дає змогу глибше зрозуміти специфіку розвитку нотаріату як правового інституту, з'ясувати закономірності та забезпечити подальший розвиток правового регулювання національного права, зокрема нотаріального процесуального.

Метою дослідження є аналіз доступу до професії нотаріуса по законодавству України та Польщі протягом 1990–2018 років, зокрема показати накопичення історико-правових знань щодо порядку доступу до професії нотаріуса.

У дослідженні використано загальнонаукові та спеціальні методи дослідження. Основу дослідження складають такі методи: історично-правовий, структурно-функціональний, порівняльний та метод комплексного аналізу.

Стан дослідження. Питання розвитку українського нотаріату було об'єктом дослідження багатьох учених. Слід вказати на праці В. Баранкової, Н. Василюк, М. Дякович, Л. Єфіменка, В. Комарова, О. Неліна, О. Нікітюк, В. Марченка, Л. Радзівської, С. Пасічник, С. Фурси, Є. Фурси, В. Черниша, та багатьох інших.

Однак у працях науковців та практиків не зовсім достатньо приділено уваги порівняльному аналізу доступу до професії нотаріуса на українських та польських теренах, зокрема протягом 1990–2018 років.

Виклад основних положень. Прийняття Закону Республіки Польщі «Право про нотаріат» від 24 травня 1989 р. [1] сприяло ефективному розвитку польського нотаріату. Указаний закон передбачив існування як державних нотаріальних контор, так і приватних нотаріусів.

Відповідно до статті 11 Закону, нотаріусом може бути призначена особа, яка має польське громадянство, користується всіма публічними та цивільними правами, має бездоганну поведінку, вищу юридичну освіту, склала нотаріальний іспит, має нотаріальну практику, пропрацювала помічником нотаріуса не менше 1 року, а також досягла 26 років.

Законодавцем у статті 13 Закону «Право про нотаріат» передбачено чотири категорії осіб, на які не розповсюджуються обов'язок складання нотаріального іспиту, зокрема професорів та доцентів юридичних наук, які захистили дисертацію доктора наук, суддів та прокурорів; помічників суддів, які мають практику в цивільних справах не менше одного року; адвокатів та правових радників, які пропрацювали не менше трьох років.

Наступним прогресивним етапом у розвитку польського нотаріату стало прийняття нового закону від 14 лютого 1991 року «Право про нотаріат» [2], яким передбачено існування тільки приватного нотаріату.

Питання доступу до професії нотаріуса врегульовано законодавцем у главі другій нормативного акта. Так, у статті 11 Закону передбачено вимоги до особи, яка має намір займатися нотаріальною практикою. Слід зауважити, що вимоги до претендента до нотаріуса повторюють вимоги, встановлені у статті 11 Нотаріального Закону 1989 року, однак збільшено стаж нотаріальної практики на посаді помічника нотаріуса з одного року до двох.

Урегулювання питання спрощеної процедури щодо доступу до посади нотаріуса законодавцем установлено у статті 12 нормативного акта. Так, передбачено, що вимоги щодо наявності нотаріальної практики, роботи помічником нотаріуса протягом 2 років та складання нотаріального іспиту не розповсюджуються на дві категорії осіб. До першої категорії входять професори та доктори юридичних наук, які захистили відповідну дисертацію. До другої належать судді, прокурори, адвокати та юридичні радники (юрисконсульти), котрі пропрацювали не менше 3 років.

Тобто істотно скорочено перелік осіб, які мають право на доступ до професії нотаріуса без складання нотаріального іспиту.

Прийняття Закону України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 року [3] також було новим етапом у розвитку українського нотаріату, що призвело до появи приватного (незалежного) нотаріату.

Згідно зі статтею 3 Закону України «Про нотаріат», нотаріусом може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту (університет, академія, інститут) та пройшов стажування протягом шести місяців у державній нотаріальній конторі або у приватного нотаріуса, склав кваліфікаційний іспит та одержав свідоцтво про право на заняття нотаріальною практикою. Однак не може бути нотаріусом особа, яка має судимість.

Пунктом 3 Постанови Верховної Ради України «Про порядок уведення в дію Закону України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 року було встановлено, що без стажування та складання кваліфікаційного іспиту до нотаріальної діяльності допускаються нотаріуси, які на день вступу в силу Закону України «Про нотаріат» (1 січня 1994 року) працювали в державних нотаріальних конторах, а також посадові особи Міністерства юстиції України, управління юстиції Ради Міністрів Республіки Крим, обласних, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій, робота яких безпосередньо пов'язана з керівництвом та контролем за діяльністю нотаріату. Тобто вказаним вище особам «автоматично» Міністерством юстиції Укра-

їни було видано свідоцтво про право на зайняття нотаріальною діяльністю.

Із часом український законодавець посилив вимоги до осіб, які мали намір займатися нотаріальною діяльністю. Так, Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат» № 614-VI від 01 жовтня 2008 року, який називають «мало революцією нотаріату», викладено у новій редакції статтю 3 Нотаріального Закону, яка регулює порядок доступу до професії нотаріуса в Україні. Законодавцем передбачено, що нотаріусом може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту, володіє державною мовою, має стаж роботи у сфері права не менше трьох років, пройшов стажування протягом одного року в державній нотаріальній конторі або у приватного нотаріуса, склав кваліфікаційний іспит, одержав свідоцтво про право на зайняття нотаріальною діяльністю [4]. Також наголошено на тому, що не може бути нотаріусом особа, яка має судимість за вчинення злочину, обмежена у дієздатності або визнана недієздатною за рішенням суду.

Логічним є втрата чинності пункту 3 вищезазваної Постанови Верховної Ради України «Про порядок введення в дію Закону України «Про нотаріат», оскільки статтю 33 Закону «Про нотаріат» викладено в новій редакції, якою виключено контроль Міністерством юстиції України, управліннями юстиції Ради Міністрів Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій за законністю вчинення нотаріальних дій нотаріусами, а встановлено лише перевірку організації нотаріальної діяльності нотаріуса та виконання ним правил ведення нотаріального діловодства.

Відповідно до пункту 3 Порядку допуску осіб до складання кваліфікаційного іспиту для осіб, які пройшли стажування в державній нотаріальній конторі або в приватного нотаріуса, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 10 липня 2008 року № 1168/5, без стажування протягом одного року в державних нотаріальних конторах або у приватного нотаріуса до складання кваліфікаційного іспиту допускаються особи, які не менше семи років працювали у Міністерстві юстиції України, Головному управлінні юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головних управліннях юстиції в областях, містах Києві та Севастополі на посадах із безпосереднім здійсненням контролю за організацією нотаріату, перевірки організації нотаріальної діяльності нотаріусів та виконання ними правил нотаріального діловодства.

Аналогічна норма була передбачена в п. 12 Порядку допуску до складання кваліфікаційного іспиту осіб, які пройшли стажування в державній нотаріальній конторі або в приватного нотаріуса, проведення кваліфікаційного іспиту Вищою кваліфікаційною комісією нотаріату, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 28 липня 2011 року № 1905/5. Тобто відповідні посадові особи органів юстиції за наявності семирічного стажу роботи не були позбавлені права складати кваліфікаційний іспит на здобуття професії нотаріуса.

Реформу нотаріату активізувала Концепція реформування органів нотаріату в Україні від 24 грудня 2010 року. Концепція реформування органів нотаріату визначила сучасний стан цього інституту, його цілі, пріоритетні завдання та стратегічні напрями, окреслила механізми реалізації та очікувані результати [5, с. 34-35].

Із метою забезпечення реалізації Концепції реформування органів нотаріату в Україні було прийнято Закон України від 6 вересня 2012 р. № 5208-VI «Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат» щодо державного регулювання нотаріальної діяльності» [6]. Указаним Законом викладено у новій редакції статтю 3 Нотаріального Закону, якою істотно змінено вимоги до особи, яка має намір стати нотаріусом, зокрема має бути громадянином України, мати повну вищу юридичну освіту, володіти державною мовою, мати стаж роботи у сфері права

не менш як шість років, із них помічником нотаріуса або консультантом державної нотаріальної контори не менш як три роки, скласти кваліфікаційний іспит та отримати свідоцтво про право на зайняття нотаріальною діяльністю. Однак не може бути нотаріусом особа, яка має судимість, обмежена у дієздатності або визнана недієздатною за рішенням суду.

Зауважимо, що наказом Міністерства юстиції України від 24 грудня 2012 року № 1919/5 «Про внесення змін до наказу Міністерства юстиції України від 28 липня 2011 року № 1905/5» виключено положення про те, що до стажування привірюється робота строком не менше семи років у Міністерстві юстиції України, управлінні юстиції на посадах із безпосереднім здійсненням контролю за організацією нотаріату, перевірок організації нотаріальної діяльності нотаріусами та виконання ними правил нотаріального діловодства. Тобто вищевказані посадові особи могли бути допущені до складання нотаріального кваліфікаційного іспиту лише тоді, коли вони працювали консультантом державної нотаріальної контори чи помічником приватного нотаріуса не менше 3 років, а також мали загальний юридичний стаж не менше 6 років.

Згідно із Законом України від 20 жовтня 2014 року № 1709-VII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо деяких питань спадкування» [7], з 1 січня 2016 р. суттєво змінюється компетенція посадових осіб органів місцевого самоврядування щодо вчинення нотаріальних дій. До компетенції вказаних посадових осіб органів місцевого самоврядування у сільських населених пунктах із 1 січня 2016 року також належить видання свідоцтва про право на спадщину та про право власності на частку в спільному майні подружжя в разі смерті одного з подружжя. Однак право видавати свідоцтва про право на спадщину та видавати свідоцтво про право власності на частку в спільному майні подружжя мають право лише уповноважені посадові особи органу місцевого самоврядування, які мають вищу юридичну освіту, досвід роботи у галузі права не менше трьох років, пройшли протягом року стажування у державній нотаріальній конторі або приватного нотаріуса, завершили навчання щодо роботи з єдиними та державними реєстрами, що функціонують у системі Міністерства юстиції України, та склали іспит зі спадкового права у порядку, встановленому Міністерством юстиції України.

Однак станом на грудень 2018 року приблизно півсотні працівників органів місцевого самоврядування пройшли річний термін стажування в державній нотаріальній конторі чи у приватного нотаріуса, однак до цього часу не склали відповідний іспит зі спадкового права, оскільки він не проводився.

У 2018 році на території України діє лише 717 державних нотаріальних контор та працює 5 578 приватних нотаріусів. Як справедливо зауважує О. Шевченко, незважаючи на це, актуальною залишається проблема кадрового дефіциту в державних нотконторах у віддалених регіонах держави. Сьогодні в 122 районах країни взагалі відсутні державні нотаріуси, вакансії в держнотконторах не заповнюються роками [8]. Ми погоджуємося з автором у тому, що певна річ, високий попит породжує належну пропозицію, але це не аргумент, коли йдеться про рівність доступу громадян до гарантованих державою сервісів

Це привело до розроблення законопроектів 9 140 та 9 321 щодо врегулювання питання доступу до професії нотаріусів, які були ініційовані Міністерством юстиції України.

Так, Законопроектом 9 140 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення передумов для захисту економічних та спадкових прав громадян у сільській місцевості» від 1 жовтня 2018 року було запропоновано до органів нотаріату зарахувати нових суб'єктів – уповноважених осіб органів юстиції. До вказа-

них повноважених осіб органу юстиції було встановлено такі вимоги: має бути посадовою особою головного управління юстиції, мати вищу юридичну освіту, але не нижче першого рівня (бакалавр), стаж роботи у Міністерстві юстиції України, Головному управлінні юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головних управліннях юстиції в областях, містах Києві та Севастополі, на посадах безпосередньо пов'язаних із державним регулюванням, контролем або організацією нотаріату, державної реєстрації або консультантом державної нотаріальної контори не менш, як два роки, пройшла стажування в органах нотаріату та державної реєстрації не менше трьох місяців, учиняє нотаріальні дії встановлені статтею 361 цього Закону, а також інші дії, відмінні від нотаріальних, із метою надання їм юридичної вірогідності.

Тобто було запропоновано без складання кваліфікаційного нотаріального іспиту допускати дві категорії осіб: посадових осіб Міністерства юстиції України, Головних управлінь юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головних управлінь юстиції в областях, містах Києві та Севастополі, на посадах безпосередньо пов'язаних із державним регулюванням, контролем або організацією нотаріату, державної реєстрації та консультантів державних нотаріальних контор.

Указаний законопроект зазнав суворої критики, зокрема серед нотаріальної спільноти.

Наприклад, Асоціація правників України «вбачає реальну загрозу створення в державі повноцінного «квазі-нотаріату» в особі уповноважених органів юстиції» [9].

Нотаріальна палата України висловила щодо недоцільності прийняття запропонованих указаним законопроектом змін, зважаючи на існування державного нотаріату та уповноважених посадових осіб місцевого самоврядування, які сьогодні забезпечують реалізацію громадянами, що мешкають у сільській місцевості, та іншими соціально незахищеними верствами населення своїх економічних прав, зокрема права власності, оренди землі тощо [10].

Також Нотаріальна палата України вважає, що запропоновані зміни суперечать принципам діяльності Міжнародного союзу нотаріату, до якого Україна входить із 2013 року. «Прийняття проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення передумов для захисту економічних та спадкових прав громадян у сільській місцевості» (№ 9140) унеможливить адаптацію українського законодавства з вимогами, встановленими Європейським парламентом і Радою Європейського Союзу, зокрема Регламентом (ЄС) № 650/2012 Європейського Парламенту та Ради 4 липня 2012 року, яким передбачено, що позасудове оформлення спадщини здійснюється лише нотаріусом» [10].

Під час розгляду питання щодо наявності вищої юридичної освіти, але не нижче першого рівня (бакалавр), на нашу думку, варто наголосити на таких моментах. Відповідно до розділу 2 Національного класифікатора професій, як нотаріусом, так і спеціалістом управління юстиції має працювати працівник, який має диплом про вищу освіту, що відповідає рівню спеціаліста, магістра; диплом кандидата або доктора наук; атестат про затвердження вченого звання старшого наукового співробітника, доцента або професора.

Таким чином, здобувач вищої освіти освітнього рівня «бакалавр» не вправі претендувати на посаду уповноваженої особи органу юстиції, яка може вчиняти нотаріальні дії.

21 листопада 2018 року у Верховній Раді України було зареєстровано законопроект № 9311 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення гарантій захисту державою права власності», яким також запропоновано суттєві корективи в доступі до професії нотаріуса.

Так, законодавцем до статті 3 Закону України «Про нотаріат» запропоновано зміни в частині доступу до про-

фесії нотаріуса. Так, «також нотаріусом може бути громадянин України, який має повну вищу юридичну освіту, володіє державною мовою, працює у Міністерстві юстиції України, Головному управлінні юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головних управліннях юстиції в областях, містах Києві та Севастополі, на посадах безпосередньо пов'язаних із державним регулюванням, контролем або організацією нотаріату, або консультантом державної нотаріальної контори, уповноваженою посадовою особою органу місцевого самоврядування, яка вчиняє нотаріальні дії визначені статтею 37 цього Закону, має стаж роботи у сфері права не менш як шість років, із них на зазначених вище посадах – не менше як п'ять років і отримав свідоцтво про право на зайняття нотаріальною діяльністю».

Таким чином, право отримання свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю без складання кваліфікаційного іспиту мають три категорії претендентів. До першої категорії належать працівники Міністерства юстиції України, Головного управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головних територіальних управлінь юстиції в областях, містах Києві та Севастополі, на посадах безпосередньо пов'язаних із державним регулюванням, контролем або організацією нотаріату. До другої групи входять консультанти державних нотаріальних контор, а до третьої – уповноважені особи органів місцевого самоврядування.

Слід наголосити на тому, що вказані особи не мають належного практичного досвіду самостійного вчинення нотаріальних дій, зокрема в частині роботи з єдиними та державними реєстрами, що функціонують у системі Міністерства юстиції України, договірних, зобов'язальних та спадкових права. Особливо це стосується уповноважених осіб органів місцевого самоврядування, оскільки вони в основному посвідчували заповіти, засвідчували правильність копій документів та виписок із них.

Ми погоджуємося з тим, що вказаний законопроект урегулював питання щодо заповнення державних нотаріальних контор. При цьому слід наголосити на тому, що видається недоцільним установа однакових вимог до трьох видів претендентів на посаду нотаріуса.

Варто зазначити, що Міжнародний союз нотаріату (далі – МСЛН) висловив застереження щодо положень законопроекту № 9311. Так, у листі президента МСЛН Хосе Маркеньо де Йано до Президента України, Прем'єр-міністра України, голови Верховної Ради України та Міністра юстиції України зазначається, що певні положення законопроекту «є проблематичними, зважаючи на міжнародні стандарти нотаріату, представленого МСЛН, а також з урахуванням європейських директив та нормативних актів» [11].

Висновки. Становлення нотаріату (як в Україні, так і Польщі) має свою самобутню історію. Основними законодавчими актами, що регулюють питання нотаріальної діяльності в Україні є Закон України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 р., а в Польщі – Закон від 14 лютого 1991 р. «Про нотаріат».

На нашу думку, доступ до професії нотаріуса має відповідати високому званню нотаріуса та не призводити до того, щоб до професії не мали доступ недостатньо кваліфіковані юристи, оскільки це сприятиме як поширенню корупційних діянь так і погіршенню якості наданих нотаріальних послуг, що призведе до суттєвого збільшення судових позовів до нотаріусів. Цієї ж думки притримується польський законодавець, який не лише запровадив існування лише приватного нотаріуса, але й посилив вимоги до посади нотаріуса в частині наявності нотаріального стажу.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі полягають в аналізі змін чинного українського нотаріального законодавства в частині розширення видів суб'єктів нотаріального процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Prawo o notariacie: Ustawa z dnia 24 maja 1989 r. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19890330176>.
2. Prawo o notariacie: Ustawa z dnia 14 lutego 1991 r. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19910220091>.
3. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 р. № 3425-ХП. Відомості Верховної Ради України. 1993. № 39. Ст. 383.
4. Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат»: Закон України від 01.10.2008 № 614-V. Відомості Верховної Ради України. 2009. № 13. С. 449. Ст. 161.
5. Журавльов Д. Становлення нотаріату в Україні, перспективи та шляхи розвитку. Правовий тиждень. 2011. № 4. С. 34–35.
6. Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат» щодо державного регулювання нотаріальної діяльності: Закон України від 06.09.2012 № 5208-VI Урядовий кур'єр. 2012. 17 жовтня.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо деяких питань спадкування: Закон України від 20.10.2014 № 1709-VII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 1. Ст. 2.
8. Шевченко Олексій. Дешевше та ближче: як законопроект 9311 пропонує покращити доступність нотаріальних послуг? URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2018/11/24/7199083/>.
9. АПУ закликає депутатів не допускати створення в державі «квазінотаріату». URL: <http://uba.ua/ukr/news/5936/>.
10. Експрес-експертиза Законопроекту № 9140 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення передумов для захисту економічних та спадкових прав громадян в сільській місцевості». URL: <http://npu.org.ua/news/ekspres-ekspertiza-9140/>.
11. Міжнародний союз нотаріату (МСЛН) висловив застереження щодо положень законопроекту № 9311 <http://npu.org.ua/news/mizhnarodnij-soyuz-notariatu-visloviv-zasterezhennya-shhodo-zakonoprojektu-9311/>.